

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 5 Issue 5, p. 1-17, September 2013

Artuklular Döneminde Meyyâfârikîn (Silvan) *Mayyâfârqîn (Silvan) in Artuqids Period*

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ALİCAN
Adıyaman Üniversitesi - Adıyaman

Öz: Bu çalışma Artuklular döneminde Silvan Meyyâfârikîn (Silvan) şehrinin siyasal ve sosyoekonomik yapısını incelemektedir. IV. yüzyılın sonu ya da V. yüzyılın başında Süryânî Piskopos Marûsâ tarafından kurulan Meyyâfârikîn (Silvan), tarihi el-Cezîre bölgesinin önemli merkezlerinden biridir. İyaz b. Ğanem tarafından 17/640 yılında fethedilerek İslâm topraklarına dâhil edilen şehir, bu tarihten itibaren Müslümanlar tarafından yönetilmiştir. Erken dönemlerde merkeze bağlı Şam, el-Cezîre ya da Ermeniyeye eyaletine bağlı olarak idare edilen Meyyâfârikîn'de IX. yüzyılın ikinci yarısında Şeybânîler hüküm sürmüştür, şehre daha sonra sırasıyla Hamdânîler, Mervânîler, Selçuklular, Artuklular ve Eyyûbîler hâkim olmuştur. Mervânîler döneminde en parlak dönemini yaşayan şehir zamanla düşüşe geçse de Artuklu Emirî Necmeddîn'in şehre hâkim olması ile kendisini nihai bir çöküşten kurtaracak olan yeni bir yükseliş ivmesini yakalayabilmişti.

Anahtar Kelimeler: Meyyâfârikîn, Silvan, İslâm, el-Cezîre, Artuklular

Abstract: This article examines the political and socio-economic structure of Mayyâfârqîn in Artuqids period. Syriac Bishop Marutha founded Mayyâfârqîn (Silvan) in the late fourth or early fifth century and the city soon became one of the most important centres of the historical al-Djazîrah. In 640 CE the city was captured by Muslim commander İyaz b. Ğanem. It was governed as connected with Şam, al-Djazîrah and Armaniyya provinces in early Islamic period and after that dominated by Shaibanids, Hamdanids, Marwanids, Saljuqids, Artuqids and Ayyubids, respectively. The city had its richest period in the Marvanids period but after then it started to decline. As Artuqid ruler Necmeddîn took control of the city, it was saved from a collapse and gained a rising momentum.

Keywords: Mayyâfârqîn, Silvan, İslâm, al-Djazîrah, Artuqids

Giriş

Günümüzde Diyarbakır'ın bir ilçesi olan Silvan'a karşılık gelen Meyyâfârikîn, ortaçağ İslâm tarihinin önemli siyaset ve kültür merkezlerinden biridir. Bizanslılar döneminde ve IV. yüzyılın sonu ya da V. yüzyılın başında bir Süryânî ruhânisi olan Marûsâ b. Layûtâ tarafından kurulmuş olan şehir, kuruluşu esnasında Hıristiyan âleminin pek çok yerinden toplanarak buraya getirilen azizlerin kemiklerinden dolayı "şehitler şehri" anlamına gelen Martyropolis ismiyle isimlendirilmiştir. Sonraki dönemlerde, örneğin Süryânîler tarafından Maipherkat, İmparator I. İustinianos döneminde belirli bir süre boyunca İustinianopolis, Ermeniler tarafından Muhargin, Noupargerd, Mopuhergin ve Nphkert gibi çeşitli isimlerle anılmıştır. Ansiklopedik eseri *Mu'cemu'l-Buldân*'da Yâkût tarafından "şehitler şehri" anlamına gelen "Medûr Sâlâ" ismiyle adlandırıldığının altı çizilen Meyyâfârikîn'den, ortaçağ İslâm

kaynaklarında Farkîn, Mefârikîn, Mifârikîn, Meyyefârikîn ve Mâfârkîn gibi isimlerle söz edilmektedir.¹

Meyyâfârikîn, doğu Hıristiyanları için dinî bir merkez olması planlamış olsa da, kuruluşunu takip eden dönemde Bizans ve Sasani imparatorlukları arasındaki sınır bölgesinde yer alması dolayısıyla adı geçen devletlerin hâkimiyet mücadelelerinin sürdüğü alanın bir parçası olmuş, Bizanslılar tarafından kısa süre içerisinde bir garnizon kentine dönüştürülmüştür.² Bu çerçevede askerî bir merkez haline gelmiş olup birkaç kez Bizanslılar ile Sasaniler arasında el değiştirmiş olan şehir, Müslümanlar tarafından fethedildiği 17/640 tarihine kadar bu özelliğini muhafaza etmiştir. Şehrin garnizon olma özelliği, İslâmî dönemde de devam etmiştir. Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Şam, el-Cezîre ve Ermeniyye eyaletlerine bağlı olarak idare edilen Meyyâfârikîn, özellikle Selçuklu Türkmenlerinin Anadolu içlerine doğru ilerlemeleriyle *sugûr* ve *avâsum* bölgelerinde yer almakta olup gazâ üssü olarak kullanılan şehir ve kalelerin sınır garnizonları olma niteliklerini yitirmelerine kadar bir tür garnizon olma işlevini sürdürmüştür.³

¹ İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, (British Museum,) Or. 5803, v. 16a-18a; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, (Beyrut 1977,) s. 236-237; Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, (Göttingen 1848,) s. 379; İbn Şeddâd, *El-A'lâku'l-Hatîra*, III/I, Nrş. Yahya Abbâre, (Dimaşk 1968,) s. 265; Mârî İbn Suleyman, *Kitâb el-Micdâl*, (Liber Turris), folio 151b-153a'dan aktaran: Ralph Marcus, "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat," *The Harvard Theological Review*, C. 25, No. 1 (Ocak 1932), s. 52; Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007,) s. 52; J. G. Taylor, "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood," *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 35, (1865), s. 24; V. Minorsky, "Meyyâfârikîn," *İslam Ansiklopedisi*, C. 8, (Eskişehir: MEB Yayınevi, 1997), s. 197; Besim Darkot, "Meyyâfârikîn," *İslam Ansiklopedisi*, C. 8, (Eskişehir: MEB Yayınevi, 1997), s. 195; Ahmet Savran, "Meyyâfârikîn," *İslam Ansiklopedisi*, C. 29, (Ankara: DİB Yayınları, 2005), s. 511; René Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 200), s. 231; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), s. 15-16; Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2002) s. 85-86; Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakır, Mervanoğulları / 990-1085*, (Ankara: Aça Yayınları, 2005), s. 46-47; Alban Butler, *The Lives of the Fathers, Martyrs, and Other Principal Saints*, (Dublin 1845), s. 69; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, I*, (Ankara: Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, 1998,) s. 25; Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar, Türkiye'nin Tarihsel Coğrafyası ve Tarihsel Adları Üzerine Alfabetik Düzende Bir İnceleme*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1993,) s. 550; A. E. Redgate, *The People of Europe, The Armenians*, (Blackwell Publishing, 2000,) s. 154; Mehmet Şimşek, "Diyarbakır'da Gömülü Süryani Azizler," *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, (25-27 Mayıs 2009, Diyarbakır), ed. Yener Öztürk / Kenan Haspolat, (Ankara: 2010), s. 181; Catholic Encyclopedia (1913)/Marty-ropolis, [http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Mar-tyropolis](http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Mar-tyropolis), Erişim Tarihi: 24. 10.2011,11. 00.

² Procopius, *Of the Buildings of Justinian*, (Londra 2005) s. 77; Grousset, *a.g.e.*, s. 160; Stephen Mitchell, *A History of the Later Roman Empire, A.D. 284-651*, (Blackwell Publishing, 2007,) s. 340; Çevik, *a.g.t.*, s. 87; Asnu-Bilban Yalçın, "VI. Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırları ve Âmida (Diyarbakır) Kenti," *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, (20-22 Mayıs 2004,) Ed. Kenan Ziya Taş / Ahmet Kankal, (Diyarbakır: 2004,) s. 225.

³ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 30b. Selçuklu tarihçisi Mükrimin Halil, Meyyâfârikîn'i, merkezini Malatya olarak gösterdiği El-Cezîre ücunun ikinci dereceden şehirleri arasında zikreder. Bkz. Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi I, Selçuklular Devri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları,

İslâm fethinden sonra tarihî varlığı Bekrî Araplarının vatanlaştırmış olduğu Diyârbekir bölgesine bağlı olarak devam eden Meyyâfârikîn, Artuklulardan önce, bölgedeki Hâricî hareketleri çerçevesinde bir dönem tahakkümlerine düştüğü Sufriyâ Hâricîlerini bir kenara bırakacak olursak, sırasıyla Emevîler, Abbâsîler, Şeybânîler (Şeyhîler), Hamdânîler, Mervânîler ve Selçuklular tarafından idare edilmiştir. Şeybânîler döneminden itibaren siyasî anlamda önem kazanmaya başlamış olan şehir, Hamdânîler döneminde emirliğin ikinci başkenti olarak kullanılmış, Mervânîler döneminde ise devlet merkezi olmuştur. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde Diyârbekir bölgesinin Selçuklu topraklarına dâhil edilmesi çerçevesinde Mervânî Emirliği'nin yıkılması üzerine Selçuklu valileri tarafından yönetilmeye başlanmış, Artuklu hâkimiyetine kadar sürecek olan bir gerileme dönemine girmiştir. Bununla birlikte Artuklular tarafından kontrol altına alındıktan sonra yeniden bir yükseliş ivmesi kazanacak, yeniden el-Cezîre'nin önemli merkezlerinden biri haline gelecektir.⁴ Bu çalışmada, şehirdeki Artuklu hâkimiyeti inceleme konusu edilecek, bir Artuklu şehri olarak Meyyâfârikîn'in tarihsel portresi çizilecektir.

Meyyâfârikîn'in Artuklu Hâkimiyetine Girişi

Sultan Melikşah'ın vefatından sonra başlayan siyasal sorunların bir sonucu olarak bir türlü siyasal istikrara kavuşamayan Diyârbekir'in, dolayısıyla da Meyyâfârikîn'in içerisinde bulunduğu gerileme durumu, daha önce Büyük Selçuklu hükümdarının talimatı doğrultusunda bölgeyi Selçuklu hâkimiyeti altına alan Fahruddevle b. Cehîr'in yanında bulunan ve bu dönemde Mardin'de hüküm sürmekte olan Artuk oğlu Necmeddîn İlgâzî'nin ilgisini çekmiş, Selçuklu Sultanı Mahmud'a haber gönderen İlgâzî, “eşi görülmemiş bir belde olan Meyyâfârikîn'in âdetâ bir harabeye dönmüş” olduğundan bahisle buranın kendisine verilmesini istemişti. Bunun üzerine Sultan, Meyyâfârikîn'deki Selçuklu valisi Ruzbeyi'ne elçi göndererek şehri İlgâzî'ye teslim etmesini emretmiş, bunun üzerine Artuklu Emiri 512/1118 yılında geldiği Meyyâfârikîn'i teslim almıştı. İbnu'l-Ezrak'ın bildirdiğine göre, aradan birkaç gün geçtikten sonra Sultan'dan gelen yeni elçiler şehirden ayrılmış olan Ruzbeyi'ne “şehri teslim etmemesi” buyruğunu getirmişlerse de artık iş işten geçmiş, Meyyâfârikîn, Mardin Artuklularının⁵ idaresine geçmişti.⁶ Bu dönemde şehir içerisinde yuvalanmış eşkıya ve yol

1944), s. 26. Emevîler döneminde Araplar ile Bizanslılar arasındaki mücadeleler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Adem Apak, “Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2, (2009), ss. 95-122; Yinanç, a.g.e., s. 19; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990,) s. 59-60; Mustafa S. Küçükbaşçı, “Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve 'Sâife' Seferleri,” *Türk Kültürü İnceleme Dergisi*, 2, (2000,) s. 12.

⁴ Meyyâfârikîn'in genel bir siyasal tarihi için bkz. V. Minorsky, “Mayyâfârikîn,” *The Encyclopedia of Islam*, VI, (Leiden: E. J. Brill, 1991,) ss. 928-929; Aynı yazar, “Meyyâfârikîn,” *IA*, 8, ss. 196-201; Carole Hillenbrand, “Mayyâfârikîn,” *The Encyclopedia of Islam*, VI, (Leiden: E. J. Brill, 1991,) ss. 930-932.

⁵ Artuklular ile ilgili olarak bkz. İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, inceleme ve notlarla çeviren: Ahmet Savran, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 1992); M. Fuad Köprülü, “Artuk Oğulları,” *İslam Ansiklopedisi*, C. 1, (Eskişehir: MEB Yayınları, 1997,) ss. 617-625; Coşkun Alptekin, “Artuklular,” *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, (İstanbul: DİB Yayınları, 1991,) ss. 415-418; aynı yazar, “Artuklular,” *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Ansiklopedisi*, C. 8, İlmî Müşâvir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, Yay. Kenan Seyithanoğlu, Ahmet Rüştü Çelebi, Ahmet Hürşitoğlu, Vahbi Vakkasoğlu, Ahmet Taşgetiren, (İstanbul: Yeni Çağ Yayınları, 1992), ss. 170-193; İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, (İstanbul: Gençler Kitabevi, 1944).

kesicilerin faaliyetlerinden dolayı ciddi güvenlik sorunları yaşayan, idarecilerinin kötü yönetiminden şikayetçi durumda olan ve ağır vergilerle bunalmış olan Meyyâfârikînliler bu duruma çok memnun olmuş, kendilerinden birçok vergi ve külfeti kaldıran İlgâzî'yi coşkuyla karşılamışlardı.⁷ İbnu'l-Ezrak, şehrin İlgâzî'nin idaresine geçmesinden sonra burada yaşanan değişimi şu sözlerle anlatır:

“Necmeddîn İlgâzî şehre hâkim olur olmaz yollar ve beldeler emniyete kavuştu. Eşkiyalar hezimete uğradı. Meyyâfârikîn'de imar faaliyetleri başladı, köyler ve mezralar bayındır hale geldi.”⁸

Meyyâfârikîn'in Artukluların eline geçmesinden sonra, burada, İlgâzî tarafından göreve getirilen ve 513-514/1120 yılında şehrin valisi olduğu görülen Kanglı hüküm sürmeye başladı.⁹ Şehri tıpkı Büyük Selçuklular gibi valiler eliyle yöneten Artukluların hâkimiyet dönemi, burada hâlihazırda mevcut bulunan idari yapının olduğu hâl üzere bırakılarak benimsendiği bir dönem olacak, Artuklu idaresi boyunca şehrin idari bürokrasisinde önemli bir değişiklik olmayacaktı.¹⁰

Meyyâfârikîn'de Artuklu Hâkimiyeti

Meyyâfârikîn'e hâkim olduktan sonra şehrin yönetimi için vali olarak Kanglı'yı görevlendirip Haçlılarla mücadele etmek üzere buradan ayrılan İlgâzî, 516/1122 yılında gıda zehirlenmesi sonucu hastalanarak hayatını kaybetmiş ve eşi ile oğlu Süleyman tarafından Meyyâfârikîn'e getirilerek önce geçici olarak Sidilli denen bir yere, daha sonra da Humartaş Süleymânî tarafından Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıçarslan için inşâ ettirilmiş olan Kubbetu's-

⁶ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 160b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 31-32. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, İslâm Tarihi, C. 10*, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), s. 468; Zeynuddîn Ömer b. Muzaffer eş-Şehîr İbnu'l-Verdî, *Târîhu İbnu'l-Verdî, C. 2*, (Beyrut: 1996), s. 27; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, (Selçuklular Tarihi) C. 2*, (İzmir: Akademi Kitabevi, 2000), s. 189; Mükrimin Halil Yinanç, “Diyarbakir,” *İslam Ansiklopedisi, C. 3*, (Eskişehir: MEB Yayınevi, 1997), s. 614; Süleyman Savcı, *Silvan Tarihi (Mafarkın Âbide ve Kitabeleri)*, (Diyarbakır: Diyarbakır Matbaası, 19556), s. 28; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004), s. 166; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1991), s. 246; Ali Sevim, “Artuk Oğlu İlgâzi,” *Makaleler, C. 1*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2005), s. 237; Ali Sevim, “İlgâzi Necmeddin,” *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2005,) s. 95-96; aynı yazar, “Timurtaş,” *Makaleler, 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2005), s. 147; Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, s. 59; Savran, “Meyyâfârikîn,” s. 511-512; Carole Hillenbrand, “The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century,” *Studia Islamica*, No. 54 (1981), s. 131. Faruk Sümer, iktâyı verenin Muhammed Tapar değil, oğlu Mahmud olduğunu ifade eder. Bkz. Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, (Ankara, TTK Yayınevi, 1998), s. 70.

⁷ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 161a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 32.

⁸ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 161a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 32.

⁹ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 162b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 38. Ayrıca bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003), s. 270.

¹⁰ Gerhard Vâth, “Artuklu Beyliği'nin Yönetimi,” çev. Mehmet Ersan, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C. 3*, (İzmir: 1999,) s. 233.

Sultan'ın kuzey kısmına defnedilmişti.¹¹ Onun ölümünden sonra Meyyâfârikîn'in idaresi, oğlu Şemseddîn Süleyman'a geçti. Abdulmelik b. Sâbit isimli birini vezir tayin ederek şehir ile işlerin tamamını onun uhdesine veren Süleyman, daha önce bölgenin bazı kısımlarını ele geçirmiş olan Türkmen emirleri ile mücadeleye girişti. Bu çerçevede Artuklu Sokman'ın elinde bulunan Hazzo'yu, Emir Belek'in elinde bulunan Harput'u ve Erzen'de hüküm sürmekte olup Meyyâfârikîn'e bağlı birçok köy ve mezrayı işgal etmiş olan Toğansah'ın elinden de söz konusu köy ve mezarların bir kısmını almayı başardı.¹²

Meyyâfârikîn ve çevresindeki birçok yere hükmünü yayarak hâkimiyetini güçlendiren Şemsuddevle Süleyman, şehrin valiliğine Hatulşah ismini taşıyan bir memlûkünü getirdi.¹³ Daha sonra Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıçarslan'ın kızına talip oldu ve Kadı Tâceddîn Ebû Sâlim b. Nubâte'nin Malatya'dan getirdiği gelin ile Meyyâfârikîn'de gerdeğe girdi. Meyyâfârikîn ve çevresinde âdil ve güçlü bir idare kuran Süleyman'ın buradaki hâkimiyet dönemi uzun sürmedi. 518/1124 yılında hayatını kaybetti ve Meyyâfârikîn, önce bütünüyle vali Hatulşah'ın, daha sonra da vali ile bir anlaşma yaparak şehre giren kardeşi Timurtaş'ın

¹¹ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 162b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 37-38. Ayrıca bkz. Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili bölümler: H. 430-538)*, Metin, çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, (Ankara: TTK Yayınları, 1988), s. 45; İmâdeddîn İsmail b. Muhammed b. Ömer Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ el-Müsemma el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, C. 2, Tahkik: Mahmud Deyyûb, (Beyrut: 1997), s. 59; İbnu'l-Verdî, C. 2, s. 30; Cemâleddîn Ebî'l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücûmu'z-Zâhira fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhira*, C. 5, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, (Beyrut:1992), s. 218; El-Mevlâ es-Sâhib Kemâleddîn Ebî'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetullâh İbnu'l-Adîm el-Halebî el-Hanefî, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, nşr. Halil el-Mansûr, (Beyrut: 1996), s. 282; Krş. Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm'in 'Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler," *Makaleler*, C. 2, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2005), s. 751; Müneccimbaşı, C. 2, s. 190; Süryani Mihail, *Süryani Mihail Vekayinâmesi, II*, (Ankara: TTK Kütüphanesi, 1944), s. 81; Abdulgani Bulduk, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Öztürk / İbrahim Yılmazçelik, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004), s. 43; Alptekin, "Artuklular," s. 182; Sevim, "Artuk Oğlu İlgâzi," s. 238-239; aynı yazar, "İlgâzi Necmeddin," s. 96; Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, s. 60-61.

¹² İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 162b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 38-39. Ayrıca bkz. Azîmî, s. 45; İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb*, s. 283; İbn el-Adîm, "Artukluların Haleb'deki Hakimiyeti," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII/2, (2008), s. 245; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaure / Halil Yinanç, (Ankara: TTK Yayınları, 2000), s. 272; İbnü'l-Esîr, C. 10, s. 478; Süryani Mihail, s. 81; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, C. 2, s. 59; İbnu'l-Verdî, C. 2, s. 30; İbn Tağrîberdî, C. 5, s. 218; Bulduk, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, s. 43; Remzi Ataoğlu, "İbnü'l-Ezrak'a Göre Artukluların Nesebi," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, (1994), s. 412; Sevim, "İbnü'l-Adîm'in 'Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler," s. 751; aynı yazar, "Artuk Oğlu İlgâzi," s. 239; aynı yazar, "Timurtaş," s. 177; Alptekin, "Artuklular," s. 182; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 246; Kâtip Ferdî, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, nşr. Ali Emirî, haz. Y. Metin Yardımcı, ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, (İstanbul:2006), s. 11; Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, s. 62; Hillenbrand, "The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century," s. 131.

¹³ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 163a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 38-39.

kontrolüne girdi. Şehirde hâkimiyetini tesis eden Timurtaş, kendilerine iyi davrandığı şehir halkı tarafından çok sevildi.¹⁴

Babasının ve kardeşinin ölümünden sonra Diyârbekir bölgesine hükmeden Timurtaş, emirliği sırasında, topraklarını genişletmek isteyen ve bu amaç doğrultusunda Artuklu ülkesine tecavüz etmeye başlayan Musul Atabeyi Zengî ile mücadele etmek zorunda kaldı. Aralarındaki ilk çatışma, Timurtaş'ın Hısn Keyfâ Emiri Dâvud ile birlikte hareket ettiği Dârâ yakınlarında meydana geldi. Müttefikler mağlup edildiler.¹⁵ Fakat İbnu'l-Ezrak'ın kayıtlarından anlaşıldığı gibi, sonraki dönemlerde Timurtaş ile Zengî arasında bir yakınlaşma meydana geldi. 528/1133 yılında birlikte hareket ederek Hısn Keyfâ hâkimi Dâvud'un hükmü altında bulunan Savr Kalesi'ni ele geçirmekten başka Âmid üzerine yürüyerek Dâvud b. Sokman'ı mağlup ettiler.¹⁶ Öte yandan Emir ile Atabey arasındaki ilişkiler her zaman iyi gitmiyordu. Nitekim 522/1138 yılında aralarında çıkan bir anlaşmazlık üzerine Zengî Mardin üzerine yürümüş, Dârâ'yı ele geçirmişti. Fakat anlaşıldılar. Zengî Dârâ'yı Emir'e teslim etmekle kalmadı, aynı zamanda onun kızı Safiyye Hatun ile de dünya evine girdi.¹⁷

Emir Timurtaş hükümet işleri ile meşgul olduğu bu dönemlerde Meyyâfârikîn'e pek fazla uğrayamıyor, zaman zaman geldiğinde de pek fazla kalamadan ayrılıyordu. 531/1136 yılında, bu gelmelerinden birinde yanında bulunan Habeşî İbn Habeşî adlı birine şehrin idâri ve mâlî işlerini devretmiş, fakat bu adam görevi kötüye kullanarak şehir halkına zulmetmiş, mallarına el koymuş, dîvândaki bazı mütevellîleri tevkîf ettirerek bir korku rejimi kurmuştu.¹⁸ Artukluların şehre hâkim olması ile birlikte son derece güvenli ve huzurlu bir şehir haline gelmiş olan Meyyâfârikîn, bu şekilde yeniden bir korku mekânı haline geldi. Öte yandan Hısn Keyfâ hâkimi Dâvud ile Emir Timurtaş arasında bir anlaşmazlık vukubulmuş, bundan dolayı 536/1140 yılında Meyyâfârikîn önlerine kadar akınlar düzenlemeye başlayan Dâvud, bölgedeki birçok kaleyi işgal etmekle kalmayıp yolcuları durdurmaya ve halkın elbiselerine el koymaya başlamıştı. Fakat bu anlaşmazlığın daha fazla derinleşmesine izin verilmedi. Habeşî ile Yusuf Yinal'ın yönetimi altında bulunan Meyyâfârikîn şehrindeki hükümet sarayında bir araya gelen taraflar anlaşarak aralarındaki sorunu her iki kesimin de memnun olacağı bir biçimde çözmeyi başardılar. Anlaşmanın ardından Emir Dâvud geri çekildi.¹⁹

Bir türlü istikrara kavuşmayan Artuklu Emiri ile Atabey Zengî arasındaki ilişkiler, 536/1141 yılında yeniden kötüleşti. Bunun nedeni, Zengî'nin Emir Timurtaş'a haber göndererek Meyyâfârikîn'i idare etmekte olan Habeşî'yi elçi olarak kendisine göndermesini talep etmesi, Habeşî'nin yanına gelmesinden sonra ise onunla "Meyyâfârikîn'i birlikte ele geçirmek ve daha sonra kendisine teslim etmek" üzere anlaşmasıydı. Bu gelişmeler üzerine

¹⁴ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 163a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 39-40. Ayrıca bkz. İbn el-Adim, "Artukluların Haleb'deki Hakimiyeti," s. 254; Sevim, "İbnü'l-Adîm'in 'Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler," s. 765; Süryani Mihail, s. 83; İbn Tağrıberdî, *C. 5*, s. 224; Ataoğlu, "İbnü'l Ezrak'a Göre Artukluların Nesebi," s. 412; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 26; Ali Sevim, "Temürtaş'ın Halep Hâkimiyeti," *Makaleler, C. 1*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2005), s. 340; aynı yazar, "Timurtaş," s. 148; Alptekin, "Artuklular," s. 183; Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, s. 81; Hillenbrand, "The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century," s. 137.

¹⁵ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 164a-164b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 45, 47.

¹⁶ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 167b-168a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 61.

¹⁷ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 169a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 68.

¹⁸ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 168a, 169a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 62, 68.

¹⁹ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 169b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 71-72.

Hüsâmeddîn Timurtaş, daha önce Habeşî tarafından hapsedilmiş olan Müeyyid Ebû'l-Hasan b. Muhtır'ı serbest bırakarak Dîvân-ı İstifâ'nın başına getirip Meyyâfârikîn idaresini bütünüyle ona teslim ederken, Atabey Zengî de 537/1142 yılında Habeşî ile birlikte hareket edip Diyârbekir bölgesine yöneldi. Bölgede birçok şehir ve kaleyi ele geçirdikten sonra 538/1143 yılında Artuklu ülkesine girdi. Fakat Siirt, Hani, Cebel-i Cûr ve Zülkarneyn gibi birçok yerde hâkimiyet kurup Meyyâfârikîn'e doğru ilerlemek üzere karargâhını kurduğu Tell-Basmâ'da bir suikasta maruz kalan Habeşî'nin öldürülmesi üzerine planlarında bir değişiklik yapmak zorunda kaldı ve Emir Dâvud'un hâkimiyeti altında bulunan birçok şehir ve kaleyi aldıktan sonra Urfa'ya yöneldi. 539/1144 yılının sonunda, Tâcuddevle Tutuş'un ölümünden sonra Frankların eline geçmiş olan ve kaybı Hıristiyan âleminde yeni bir Haçlı seferinin düzenlenmesiyle sonuçlanacak olan psikolojik bir süreci tetikleyen şehri kılıç zoruyla zaptetti. Daha sonra 540/1145 yılı içerisinde Meyyâfârikîn'e gelip Tell-Şeyh'i alarak bir süre şehri sıkıştırdıysa da, istediğini elde etmeyi başaramayarak bir müddet sonra buradan uzaklaştı.²⁰ Bölgede birçok şehri eline geçirmiş olup hâkimiyetini Urfa havalisine kadar yaymasına rağmen, Zengî'nin bölgede elde etmiş olduğu başarılar kalıcı olmadı. Artuklu Emiri Hüsâmeddîn Timurtaş, Atabey'in yaklaşık bir yıl sonra hayatını kaybetmesi üzerine kendisine ait şehirlerin çoğunu yeniden ele geçirdi.²¹ Bununla da kalmadı, Atabey'i tahtından alaşağı ederek kısa süre içerisinde bölgenin en güçlü emirliğinin hükümdarı haline geldi. İbnu'l-Ezrak'ın ifadeleriyle söyleyecek olursak:

“Hüsâmeddîn, oğullarıyla birlikte Diyârbekir, Diyârrebîa ve Ermeniyye emirlerinin tamamına ve onlara bağlı olan bütün yörelere hâkim oldu. Atabey Zengî öldükten sonra Saîd Hüsâmeddîn dışında rakipsiz ve nizâsız, tek başına hâkimiyet süren müstakil bir emir kalmadı.”²²

Atabey Zengî'nin ardından bölgenin en güçlü hükümdarı haline gelen Artuklu Emiri Hüsâmeddîn Timurtaş, hâkimiyeti süresinde Meyyâfârikîn'e birçok kez gelmiş olsa da, şehir temel anlamda tayin ettiği valiler ile şehirde bulunan dîvânın yönetiminden mesul olduğu anlaşılan bir dîvân nazırı tarafından idare ediliyordu. Timurtaş'ın hâkimiyet döneminde Meyyâfârikîn'de görev yapmış olan valiler, Hâcib Ebû Bekr, Hâcib Bayram, Osman, Hâcib Abdulkerim, Hâcib Yusuf Yınal, Kızıoğlu (Oğuzoğlu), Emir Kaymaz Hâdim, Yarankuş Hüsâmî, Nâsıruddîn Sandal ve Garsüddevle Yınal idi. Emir Timurtaş 547/1152-1153 yılında hayatını kaybettiğinde, şehir, Garsüddevle'nin yönetimindeydi.²³

Hüsâmeddîn Timurtaş'ın yerine, Meyyâfârikîn'in idaresi için ilk olarak Hâcib Sârimuddevle Aygelmîş'i görevlendiren ve başta Meyyâfârikîn olmak üzere tahta çıkışı bütün ülkede büyük bir memnuniyetle karşılanan oğlu Necmeddîn Alpî geçti.²⁴ İbnu'l-Ezrak'ın eserinde bolca rastladığımız kayıtlardan hâkimiyeti döneminde sıkça Meyyâfârikîn'e geldiği

²⁰ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 169b vd. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 72 vd. Artuklular ile Musul Atabeyliği arasındaki ilişkiler ile ilgili olarak bkz. Halil İbrahim Gök, “Artuklular-Musul Atabeyliği İlişkileri,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, I*, Ed. İbrahim Özcoşar, (Mardin: 2008), ss. 161-210.

²¹ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 172b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 82.

²² İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 175a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 91.

²³ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 176b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 97-98. Ayrıca bkz. Vâth, “Artuklu Beyliği'nin Yönetimi,” s. 237 vd.

²⁴ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 176a-176b, 178b, 180a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 96, 107, 112. Ayrıca bkz. Süryani Mihail, s. 173-174; İbnu'l-Esîr, *C. 11*, s. 153; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ, C. 2*, s. 96; İbnu'l-Verdî, *C. 2*, s. 52; Bulduk, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, s. 44-45; Alptekin, “Artuklular,” s. 183.

ve burada babasına nazaran daha çok kaldığı anlaşılan Necmeddîn de tıpkı babası gibi şehri vali ve hâcibler aracılığıyla yönetti. Necmeddîn Alpi döneminde Meyyâfârikîn'in önemi giderek artmış, hatta burası Mardin Artuklularının âdetâ ikinci başkenti haline gelmişse de,²⁵ Necmeddîn şehirde görevlendirmiş olduğu valiler üzerinde güçlü ve otoriter bir denetim kurmasına rağmen, şehirde idârî istikrarın tam anlamıyla sağlanabilmesi mümkün olmadı. Buranın idaresi ile görevlendirilen valiler, halkı memnun edecek ferâseti ve Emir'i mutmain kılacak siyâseti sergileyemediler. Bundan dolayı Meyyâfârikîn'in idâri kadrosu sık sık değişikliğe uğruyor, şehre gelen bir idareci burada uzun süre kalma fırsatı bulmadan görevinden alınıyordu. Örneğin, 558/1163 yılında bir süre kaldığı Meyyâfârikîn'den ayrıldıktan sonra adam gönderip şehri idare etmekte olan Hâcib Şemseddîn'i valilik makamından azleden Emir, Hâcib'in görevden alınıp bütün mallarının müsaade edilmesinden sonra şehrin idaresine Hâcib Selâhaddîn Dögerî b. Yûsuf Yınal'ın getirilmesini emretmişti. Fakat Dögerî'nin beş yıl gibi uzun sayılabilecek bir dönem boyunca şehri yönetmesine rağmen istikrar temin edilemedi ve eski düzene dönüldü. Kısa süre sonra hapisten çıkarılacaksa da, 563/1168 yılında görevinden alınarak hapsedilen²⁶ Dögerî'nin makamına önce Muîneddîn, 565/1170 yılında onun azledilmesiyle birlikte Kaymaz²⁷ ve bir yıl sonra onun hastalanarak hayatını kaybetmesinden sonra da arkadaşı ve yardımcısı Ali tayin edildi.²⁸ Bu baş döndürücü vali trafiğinden anlaşılacağı gibi, Artuklu öncesi dönemlerden itibaren ve elbette Meyyâfârikîn'in siyasal önemini yitirmesine, buna bağlı olarak da artık “yerinden yönetilmemeye başlanmasına” bağlı olarak şehirde patlak veren idârî karışıklıkların önüne geçilemiyor, yönetimde bulunanlar sürekli olarak değiştirilse de, duruma bir çare bulunamıyordu.

Necmeddîn Alpi'nin 571-572/1176 yılında hayatını kaybetmesinden sonra Mardin Artuklu tahtına oğlu Kutbeddîn İlgâzî çıktı.²⁹ Emir olmadan önce uzun süre Meyyâfârikîn'de ikâmet etmiş olup şehir halkının üzerinden birçok yükü kaldırmış olan ve şehir sâkinleri tarafından çok sevilen Kutbeddîn İlgâzî için şehirde görkemli bir kutlama merasimi tertip edilmiş, eğlenceler üç gün boyunca devam etmişti. Onun tahta çıkışı burada büyük bir heyecan ve coşku ile karşılanmış, Meyyâfârikînliler, içlerinde uzun süre yaşamış birinin emir olmasını kendileri açısından bir talih addetmişlerdi. Nitekim bir süre Mardin'de ikâmet ederek emirlik işlerini düzenleyen Emir II. İlgâzî, buradan ayrılarak gençliğini geçirmiş olduğu Meyyâfârikîn'e geldi. Saraya yerleşerek taziye ve tebrikleri kabul etmeye başladı. Şehirdeki bazı vergilerin ilgâ ederek halkın gönlünü hoş eden Emir, kutlamalar devam ederken, bir yandan da bölgenin diğer yerlerinden gelen emirlerin tabiyetlerini kabul etti. Fakat bölge emirlerinin çoğunluğu tâbiyet arz etmesine rağmen, önce Birecik'te hüküm süren amcası Şihâbeddîn Muhammed, onun ölümünden sonra ise oğlu Muîneddîn Mardin hâkimiyetine bağlanmayı reddettiler. Bunun üzerine zor kullanmak üzere harekete geçip de Muîneddîn yardım için Selçuklu Sultanı Kılıçarslan'a, İlgâzî'nin akrabası olan Sultan'ın kendisinden taraf olmaması üzerine de Selâhaddîn Eyyûbî'ye sığınınca, Artuklular ile Eyyûbîlerin arası açıldı.³⁰

²⁵ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi*, I, s. 302.

²⁶ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 191b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 153.

²⁷ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 193a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 159.

²⁸ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 191b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 164.

²⁹ Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, C. 2, s. 151; Bulduk, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, s. 45; Alptekin, “Artuklular,” s. 184.

³⁰ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 185; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi*, I, s. 302.

Mardin Artuklularının hızlı bir yükselişe geçmiş olan Eyyübîler karşısında durabilmesi kolay değildi. Nitekim olmadı da. Gücü ve şöhreti hızla yayılmakta olup hâkimiyet alanı günden güne genişleyen Selahaddîn'in 578-579/1183 yılında Âmid'i Nisanoğullarının elinden almasından³¹ hemen sonra kendisine elçiler göndererek tâbiyetini sunmuş olan Kutbeddîn İlgâzî, 1184 yılında hayatını kaybetti. Ondan sonra tahta küçük yaştaki oğlu Hüsâmeddîn Yavlak Arslan çıkarıldı ve küçük emir, annesi ve kızkardeşleri ile birlikte, ayrıca şehirde bulunan askerlerin idaresinden sorumlu olan Esedüddîn Barankuş'un kontrolü altında Meyyâfârikîn'de ikamet etmeye başladı.³²

578-579/1183 yılında Âmid'i (Diyarbakır) ele geçirmiş olan Selahaddîn Eyyübî, içinde, veziri Kadı Fâzıl'a hediye ettiği çok kıymetli bir kütüphanenin de mevcut olduğu bilinen şehri Hısn Keyfâ Artuklularına bırakmış, buradan ayrıldıktan sonra Tell-Hâlid ve Ayıntab şehirlerini ele geçirmiş, Suriye'ye yönelerek Haleb ve Harîm'i topraklarına katmış, ayrıca Musul'u kuşatmışsa da Ahlatşahı'nın ölüm haberi üzerine bu kuşatmayı kaldırıp Diyârbekir'e yürümüştü. Şehir halkı tarafından da davet edildiği Ahlat'ı ele geçirmeyi planlıyordu. Fakat sefer sırasında fikrini değiştirerek Meyyâfârikîn'e yöneldi. 1185 yılının Temmuz ayında buraya ulaşan Selahaddîn, şehri derhal kuşatma altına aldı.³³

Selahaddîn Eyyübî'nin Meyyâfârikîn'i ele geçirmesi kolay olmadı. II. İlgâzî'nin ölümünden sonra Ahlatşahı askerleri ile birlikte şehre gelmiş, küçük yaştaki Emir'i ve şehri himayesine almıştı. Ayrıca Eyyübîler tarafından mancınık ve arrâdelerle kuşatılmış olan şehirde bulunan Artuklu askerlerinin komutanı Esedüddîn büyük bir cesaret ve başarıyla direniyor, Eyyübî askerlerine geçit vermiyordu.³⁴ Nitekim bir süre devam eden bu kuşatmanın ardından hileli bir yola başvuran Selahaddîn, bir aylık bir kuşatmadan sonra, Melik'in annesine şu mektubu gönderdi:

*"Esedüddîn Barankuş şehri bana teslim etmek istiyor; fakat biz kardeşiniz, Nureddîn'in ölümünden sonra sizin hakkınızı gözetiyor ve bu meselede sizin de payınız olsun istiyoruz. Ben kızlarınızı evlatlarımla evlendireceğim. Böylece Meyyâfârikîn ve diğer yerler yine senin hâkimiyetinde olacak."*³⁵

Melik Hüsâmeddîn Yavlak Arslan'ın annesine bu mektubu gönderen Selahaddîn, öte yandan Esedüddîn'e de başka bir mektup göndererek "Hatun'un kendileri ile anlaşmaya meyilli" olduğunu, ayrıca Ahlat halkının da kendisine gönderdikleri bir elçi ile şehrin anahtarlarını gönderdiklerini bildirmişti. Öte yandan Ahlat'tan gelen elçileri de Esedüddîn'e göndererek ona, "buraya şehri Sultan'a teslim etmek üzere" geldiklerini söylemelerini emretmişti. Ahlat elçileri tarafından ziyaret edilen ve durum Selahaddîn tarafından kendilerine emredildiği gibi aksettirilen Esedüddîn, şehri korumakla ilgili bütün umutlarını yitirdi ve içine bulunduğu durumdan zarar görmeden çıkmanın yollarını aramaya başladı. Sultan Selahaddîn Eyyübî ile pazarlığa oturarak şehri teslim etmesi karşılığında bir miktar para ve Cebel-i Cûr ile âmilliklerinin kendisine verilmesi hususunda anlaşmaya vardı. Ayrıca Selahaddîn'in

³¹ İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb*, s. 389-390; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, C. 2, s. 148-149; İbnu'l-Verdî, C. 2, s. 91; İbn Tağrıberdî, C. 4, s. 86.

³² İbnu'l-Esîr, C. 11, s. 407-408; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, C. 2, s. 151; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, tahk. Cûde Muhammed Cûde, (Kahire: 2006), s. 252; İbn Tağrıberdî, C. 6, s. 88-89; Bulduk, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, s. 47; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 76; Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, s. 106; Remzi Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi İlişkileri," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, X, (1995), s. 76-77.

³³ İbnu'l-Esîr, C. 11, s. 391-407.

³⁴ İbnu'l-Esîr, C. 11, s. 407-408; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi*, I, s. 305.

³⁵ İbnu'l-Esîr, C. 11, s. 408.

oğullarından Meliku'l-Mu'izz Fethuddîn İshak küçük Emir'in kızkardeşlerinden biri ile evlenecek ve Hettah Kalesi de Hatun'a teslim edilecekti.³⁶ Nitekim bir ay süren kuşatmanın ardından yapılan uzun görüşmelerden sonra şehirde bulunanlar kuşatmacılara teslim oldular. Şehre giren Selaheddîn Eyyübî ile askerleri, kimi kaynaklara göre "şehirde azîm bir kıtâl"de bulundular.³⁷

Artuklu Döneminde Meyyâfârikîn'in Sosyoekonomik Manzarası

509/1115 yılında Ahlatşahların elinden çıktıktan sonra bir gerileme evresi yaşayan, nüfusu azalan ve harap olan Meyyâfârikîn,³⁸ şehrin geleneksel idari yapısında herhangi bir değişiklik yapma gereği duymayan Artuklular³⁹ ile birlikte yeni bir yükseliş devrine girmiş, sosyal ve ekonomik anlamda eski parlak günlerini andıran bir döneme adım atmıştı. Siyasal anlamda nisbeten istikrarın tesis edildiği ve güvenlik sorunlarının çözüldüğü şehir, yeniden bir cazibe merkezi olmuştu. Artık siyasal bir merkez, bir başkent olmasa da, tıpkı eski günlerindeki gibi ilim ve kültür hayatının oldukça hareketli olduğu bir yer olmaya başlamıştı. Nitekim bu dönemde Meyyâfârikîn'de bulunan medreselerde başta dini ilimlerle meşgul alimler olmak üzere birçok tabip ve mühendis yetişmiş, bunlar, ortaya koymuş oldukları faaliyetlerle sosyal, siyasal ve ekonomik yapısı üzerinde etkide buldukları şehrin entelektüel seviyesini yükseltmişlerdi.⁴⁰ Örneğin, 510/1116 yılında Meyyâfârikîn'de dünyaya

³⁶ İbnü'l-Esîr, *C. 11*, s. 408; İbnü'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb*, s. 402; Ebû Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, *C. 5*, Yayına Hazırlayan: İhsân Abbâs, (Beyrut: 1994), s. 207; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, *C. 2*, Süryânîce'den İngilizce'ye çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çeviren: Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), s. 436; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, *C. 2*, s. 152-153; İbnü'l-Verdî, *C. 2*, s. 93; El-Abdu'l-Memlûk Ebî el-Fedâil Muhammed b. Ali el-Hamevî, *Et-Târîh el-Mansûrî, Telhîs el-Keşfu'l-Beyân Fî Havâdis ez-Zaman*, nşr. Butrus Garyazniyeviç, (Moskova: 1963), v. 91b; Takiyyeddîn Ebî'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Abdi'l-kâdir el-Ubeydî el-Makrîzî, *es-Sülûk li Ma'rîfeti Düvelü'l-Mülûk*, *C. 1*, tahk. Muhammed Abdü'l-kâdir Atâ, (Beyrut: 1997), s. 203; Bahâeddîn b. Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultânîyye fî'l-Mehâsini'l-Yûsufîyye ev Sîretu Salâhuddîn*, nşr. Cemaleddîn eş-Şeyyâl, (Kahire: 1994), s. 118; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi*, *I*, s. 305-306.

³⁷ İbnü'l-Esîr, *XI*, s. 407-408; İbnü'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb*, s. 402; İbn Hallikân, *V*, s. 207; Bar Hebraeus, *II*, s. 436; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, *II*, s. 152-153; İbnü'l-Verdî, *II*, s. 93; *Târîh el-Mansûrî*, v. 91b; Makrîzî, *es-Sülûk li Ma'rîfeti Düvelü'l-Mülûk*, *I*, s. 203; Bahâeddîn b. Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultânîyye*, s. 118; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 78; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi İlişkileri," s. 76-77; Ramazan Şeşen, *Salâhuddîn Devrinde Eyyübîler Devleti (Hicrî 569-589 / Milâdî 1174-1193)*, (İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983), s. 50-51; Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, s. 106-107; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi İlişkileri," s. 76-77; Alptekin, "Artuklular," s. 184-185; Erdoğan Merçil, "Sultan Salâhuddîn Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri," *Eyyubiler, Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat*, Editör: Önder Kaya, (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), s. 180.

³⁸ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 109.

³⁹ Vâth, "Artuklu Beyliği'nin Yönetimi," s. 333.

⁴⁰ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 249; Murat Akgündüz, "Artuklular Zamanında Diyarbakır'da İlmî Faaliyetler," *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Editörler: Kenan Ziya Taş / Ahmet Kankal, (Diyarbakır: 2004), s. 189.

gelen İbnu'l-Ezrak, ilk eğitimini bu şehirde tamamladıktan sonra gittiği Bağdat'a devam ettiği ilim hayatının ardından, 543/1148 yılında, Artuklu yönetimi tarafından Meyyâfârikîn dışında yer alan vakıfların müfettişliğine tayin edilmişti. Artuklu hükümeti adına çeşitli görevler üstlenen yazar, bu görevler dolayısıyla gerçekleştirdiği sehayatlerde Anadolu, İran, Şam ve el-Cezîre'de bulunan birçok yeri gezmiş, gezileri esnasında edindiği bilgilerden hareketle günümüzde söz konusu dönemin en önemli kaynaklarından biri olan eserini kaleme almıştı. İbnu'l-Ezrak'ın temelde Meyyâfârikîn'in merkezini teşkil ettiği bir coğrafyaya odaklanmakla birlikte, genel anlamıyla İslâm tarihi, Irak, Şam, el-Cezîre, Doğu Anadolu Türk beylikleri, Selçuklular, Atabeyler, Mervânîler ve Artuklular ile ilgili olarak verdiği bilgilerle eşsiz bir kaynak olan eserinin ismi, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*'dir.⁴¹ Artuklular döneminin ileri gelen bürokrat ve ilim adamlarından biri olan İbnu'l-Ezrak'ın şahsı üzerinden takip edilebilecek olan Meyyâfârikîn'inin ilmi ve kültürel gelişimi, pek çok çağdaş entelektüelin çalışmalarında bariz bir biçimde tecessüm ediyordu. Bu çerçevede, Artuklular döneminde bir yandan kadılık hizmetlerini yürütürken diğer yandan da kurmuş oldukları ders halkalarında önemli âlimler yetiştiren Nubâte ailesinin ilmî anlamda etkin olduğu şehirde,⁴² ilim adamları özellikle idareciler tarafından büyük hürmet görüyor, örneğin Timurtaş âlim ve zâhidlere karşı saygı ve hizmette kusur etmiyor, ihtiyaçlarının karşılanması hususunda azami derecede önem gösteriyordu.⁴³

Meyyâfârikîn'in Artuklu hâkimiyeti altında ulaştığı güven ve huzur ortamı içerisinde ivme kazanan ilmi ve kültürel faaliyetler, başta ekonomi ve kamusal mimari olmak üzere çeşitli sosyal alanlara da yansımaya başlamıştı. Bu doğrultuda gerçekleşen şehrin ekonomik

Artuklular döneminde ilim ve tıp ile ilgili olarak bkz. Kadircan Keskinbora, "Artuklularda Bilim ve Sağlık," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, C. 1*, Ed. İbrahim Özcoşar, (Mardin: 2008), ss. 491-514.

⁴¹ İbnu'l-Ezrak ve eseri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Amedroz, "The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Ocak 1903), ss. 123-154; Sevim, "Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid'in Mervanlılar Bölümü'nün Yayını Münasebetiyle," *Makaleler, C. 3*, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2005), ss. 172-196; Hillenbrand, "Some Medieval Islamic Approaches to Source Material: The Evidence of a 12th Century Chronicle," *Oriens, C. 27*, (1981), ss. 197-225; Chase F. Robinson, "İbn al-Azraq, His 'Ta'rîkh Mayyâfâriqîn,' and Early Islam," *Journal of the Royal Asiatic Society, Third Series, C. 6, No. 1*, (Nisan 1996), ss. 7-27; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, (İstanbul : İSAR, 1998), s. 118-119; Ataoğlu, "İbnu'l Ezrak'a Göre Artukluların Nesebi," s. 407; Gülay Ögün Bezer, *Begteginliler, Erbil'de Bir Türk Beyliği (526-630 / 1132-1233)*, (İstanbul: Türkgev, 2000), s. XIII; Ercan Gümüş, "İbnu'l-Ezrak ve Eseri 'Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi' Üzerine Türkiye'de Yapılan Çalışmalar Işığında Bir Değerlendirme," *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, VII*, (Nisan 2012), ss. 3-13; Akgündüz, "Artuklular Zamanında Diyarbakır'da İlmi Faaliyetler," s. 189.

⁴² Artuklular döneminde adlî teşkilat ve Artuklu kadıları ile ilgili olarak bkz. Abdurrahman Acar, "Mardin Artuklularında Adlî Teşkilat ve Artuklu Kadıları," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, I*, Ed. İbrahim Özcoşar, (Mardin: 2008), ss. 287-300.

⁴³ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 161a, 162b, 171b, 176b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 33, 39, 77, 97. Ayrıca bkz. Hillenbrand, "The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century," s. 151.

büyümesi, gerek ticaret hacmini gerek halkın refahını artırıyordu. Bu bağlamda, özellikle Mervânîler ve Artuklular devri kaynağı olan *Târihi Meyyâfârikîn ve Amid'* den açık bir biçimde takip edilebildiği üzere, kökenleri daha eski dönemlere dayanan şehirdeki meslek gruplarının loncalar haline örgütlenmesi ile meydana getirilen ticari kuruluşlar olarak özel çarşılar (Bezçiler, Attarlar, Demirciler ve Sanayi çarşıları), şehrin ticari birikiminin de en önemli unsurlarından birini oluşturuyordu.⁴⁴ Özel atölye ve satış bürolarından meydana gelen bu çarşılar ile bunları idare eden muteber kişiler, belirli anlamda bir tekelleşmenin de temsilcileri olup çeşitli vesilelerle kaydedilen bazı olaylardan da açıkça anlaşılabilceği üzere, idareciler üzerinde büyük bir etkiye sahiptiler.⁴⁵

Artuklular döneminde Meyyâfârikîn'deki ekonomik hayatın canlılığı, pek çok örnek ile tespit edilebilmektedir. Örneğin, Hüsameddin Timurtaş ve Necmeddin Alpi dönemlerinde birkaç kez yangın geçiren şehirdeki çarşılar yeniden inşa edilerek ticarete kazandırılmış,⁴⁶ Bizans İmparatoru ile savaşan Selçuklu Türkleri tarafından alınan 100 bin esirin pazarlanmak üzere sevk edildiği şehirlerden biri olan Meyyâfârikîn'de hâkimiyetini kurduğu zaman buradaki bütün vergileri kaldırarak bunu şehir kapısına astırdığı bir ferman ile herkese ilan eden Kutbeddin İlgâzî, şehir ticaretine büyük bir katkı sağlamıştı.⁴⁷ 1118 yılında Meyyâfârikîn'i ele geçirdiğinde burada yuvalanmış eşkiya ve yol kesicilerin faaliyetlerini sonra erdirerek şehrin güvenlik sorununu çözen Necmeddin İlgâzî, idarecilerinin kötü yönetiminden şikayetçi durumda olan ve yeni emiri coşkuyla karşılayan halkın üzerinden birçok verginin kaldırılmasını emretmiş,⁴⁸ *el-Fülûsu'n-Necmiyye* olarak bilinen sikkeleri bastırması olup bunları tedavüle sokarak halk tarafından kullanılmalarını sağlayan Emir Necmeddin Alpi'nin⁴⁹ 1175 yılında hayatını kaybetmesinden sonra Mardin'de tahta çıkan oğlu Kutbeddin İlgâzî ikinci başkent Meyyâfârikîn'e gelerek burada devam eden cülûs kutlamaları esnasında halkın üzerinden bazı vergileri kaldırma yoluna gitmiş, tüccar ve halkın vergisiz alışveriş yapmaya başlamasını sağlayan bu uygulamanın emredildiği fermanın şehrin kapısına asılmasını emretmişti.⁵⁰

İbnu'l-Ezrak tarafından belirtildiğine göre, 542/1147 yılında kendisinin bakır almak üzere gönderildiği Maden'den getirdiği malzemeyle Hüsameddin Timurtaş tarafından kestirilen⁵¹ sikkeler ile Emir Necmeddin Alpi tarafından bastırılan ve *el-Fülûsu'n-Necmiyye* olarak bilinen bakır sikkelerden kolaylıkla anlaşıldığı gibi Meyyâfârikîn'de Artuklular döneminde de sikkeler basılmakta, halk arasında alış-veriş için bu sikkelerin kullanılması sağlanmaktaydı. Bununla birlikte, Artuklular döneminde Meyyâfârikîn'de sikke kesilip

⁴⁴ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 123b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Avad nşr.*, s. 66-67. Ayrıca bkz. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, I*, s. 182; Çevik, *a.g.t.*, s. 352.

⁴⁵ Bu durumun çeşitli örnekleri için bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 352, 353, n. 283.

⁴⁶ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 174b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 90, 121, 126, 149, 147. Ayrıca bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004), s. 179, n. 12; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 234; Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, (İstanbul: Şehir Matbaası, 1962), s. 122.

⁴⁷ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 161a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 32.

⁴⁸ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 161a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 32.

⁴⁹ İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 116; Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, s.82. Artuklular dönemine ait sikkeler ile ilgili bir monografi için bkz. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, (İstanbul: Sümer Kitabevi, 1993).

⁵⁰ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 172b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 82.

⁵¹ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 172b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 82.

kesilmediği hususunda bilgimiz yoktur. Artuklu sikkeleri ile ilgili en detaylı çalışmayı yapmış olan İbrahim ve Cevriye Artuk tarafından yayınlanan *Artuklu Sikkeleri* isimli eserde yayınlanan Âmid, Hısn Keyfâ, Mardin ve Düneysir gibi Artuklu merkezlerinde kesilmiş 154 sikkenin içerisinde Meyyâfârikîn'de kesilmiş bir sikke bulunmamaktadır.⁵²

Meyyâfârikîn ekonomisinin dikkate değer ölçüde canlanmasını sağladığı görülen Artuklu hâkimiyeti, şehrin kamusal mimari açısından da gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, günümüzde halen ayakta olan anıtsal mühendislik harikası *Malabadî Köprüsü* (Karaman Köprüsü)⁵³ ve *Silvan Ulu Camii*⁵⁴ gibi şehir tarihine mührünü basmış olan önemli mimari eserler inşa edilmiştir. Ayrıca yapımları konusunda herhangi bir bilgimiz olmasa da, daha önceki dönemlere ait olduğuna herhangi bir kaynaktan rastlamadığımız, bundan dolayı da Artuklular döneminde yapılmış olma ihtimalleri yüksek olan bazı yapılar vardır. Bunlardan bazıları, örneğin Meyyâfârikîn surlarının dışındaki *Kubbetu's-Sultân*'ın doğusunda bulunan ve Emir Hüsâmeddîn Timurtaş tarafından *Mardin Kalesi*'ndeki *Hızır Mescidi*'ne nakledilmeden önce Necmeddîn İlgâzî ile kardeşi Şemsuddevle'nin naaşlarının medfûn bulunduğu *Mescidu'l-Emîr*,⁵⁵ şehir surlarının dışında olup *Bâbu'l-Hût*'un (Bâbu'l-Hüve?) bulunan *Mescidu'l-Yâkût* ve Karaca Sâkî'nin şehri idare ettiği dönemde var olsa da hakkında fazla bilgi bulunmayan,⁵⁶ bununla birlikte Artuklular döneminde yabancı misafir, elçi ve yolcuların ağırlandığını bildiğimiz *Dâru'l-Acemiyye* (Yabancılar Evi)'dir.⁵⁷

Sonuç

Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra zamanla İslâm ülkesindeki önemli şehirlerden biri haline gelen Meyyâfârikîn, en parlak devirlerini yaşadığı Hamdânî ve Mervânî hâkimiyetinden sonra muayyen bir dönem sosyal, siyasal ve ekonomik gerileme yaşamış, Sultan Melikşah'ın vefatından sonra Selçuklu ülkesinde ortaya çıkan siyasal karmaşa esnasında büyük bir darbe almıştı. Özellikle Diyârbekir bölgesinin doğrudan Selçuklu hâkimiyetine alınmasından sonra şehrin idaresi ile görevlendirilen yöneticilerin yetersizliği başta olmak üzere, toplumsal dengenin bozulmasıyla da ilişkilendirilebilecek olan bu durum, belirli güç odaklarının ortaya çıkışının yanı sıra, Meyyâfârikîn ve çevresinde ürkütücü güvenlik sorunlarının başgöstermesine de neden olmuştu. Öyle ki, Artuklu Emiri Necmeddîn İlgâzî'nin şehrin egemenliğini ele geçirmesi de bu sürecin bir sonucuydu. Büyük Selçuklu Sultanı Mahmud'a haber göndererek Meyyâfârikîn'in içerisinde bulunduğu olumsuz durumu aksettiren Emir, şehrin adilane bir şekilde yönetilmesi ve güvenlik problemlerinin üstesinden gelinmesi gibi yerel idari sorunların çözümlenmesine talip olmuştu. Nitekim Artukluların Emir

⁵² Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, ss. 73-128.

⁵³ Köprü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 171b, 179a-179b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 78, 109-110. Ayrıca bkz. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 233; Alptekin, "Artuklular," s. 190-191; Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, s. 76; Hillenbrand, "The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century," s. 150; aynı yazar, "Mayyâfârikîn," s. 930-931; Neslihan Dalkılıç / F. Meral Halifeoğlu, "Diyarbakır Merkez ve İlçelerinde Yer Alan Tarihi Köprüler," *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildirileri*, (25-27 Mayıs 2009), Editörler: Yener Öztürk / Kenan Haspolat, (Ankara: 2010), s. 373-374.

⁵⁴ Ara Altun, "Artuklular," *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, (İstanbul: MEB Yayınları, 1991), s. 418.

⁵⁵ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 162b, 171a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 38, 76.

⁵⁶ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 159b-160a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Avad nşr.*, s. 282-283.

⁵⁷ İbnu'l-Ezrak, *Savran çev.*, s. 87, 135, 146; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 234.

Necmeddîn'in eliyle Meyyâfârikîn'e hâkim olmaları, burada bulunan kaos ortamının sona ermesini sağlamış, şehir, örneğin Mervânîler dönemindeki parlak dönemlerini tekrar yaşayamasa da, kendisini nihai bir çöküşten kurtaracak olan yeni bir yükseliş ivmesini yakalayabilmişti.

Kaynakça

Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. 2, Süryânîce'den İngilizce'ye çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Acar, Abdurrahman, "Mardin Artuklularında Adlî Teşkilat ve Artuklu Kadıları," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, C. 1, Ed. İbrahim Özcoşar, Mardin: 2008, ss. 287-300.

Akgündüz, Murat "Artuklular Zamanında Diyarbakır'da İlmi Faaliyetler," *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, (20-22 Mayıs 2004,) Editörler: Kenan Ziya Taş / Ahmet Kankal, Diyarbakır: 2004, ss. 189-191.

Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007.

Altun, Ara, "Artuklular," *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul: MEB Yayınları, 1991, ss. 418-419.

Alptekin, Coşkun, "Artuklular," *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul: DİB Yayınları, 1991, ss. 415-418.

Alptekin, Coşkun, "Artuklular," *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Ansiklopedisi*, C. 8, İlmî Müşâvir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, Yay. Kenan Seyithanoğlu, Ahmet Rüştü Çelebi, Ahmet Hürşitoğlu, Vahbi Vakkasoğlu, Ahmet Taşgetiren, İstanbul: Yeni Çağ Yayınları, 1992, ss. 170-193.

Amedroz, H. F., "The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Ocak 1903), ss. 123-154.

Apak, Adem, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2, (2009), ss. 95-122.

Artuk, İbrahim, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul: Gençler Kitabevi, 1944.

Artuk, İbrahim-Cevriye Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul: Sümer Kitabevi, 1993.

Ataoglu, Remzi, "İbnü'l Ezrak'a Göre Artukluların Nesebi," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, (1994), ss. 407-413.

Ataoglu, Remzi, "Artuklu-Eyyubi İlişkileri," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, X, (1995), ss. 71-90.

Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili bölümler: H. 430-538)*, (Metin, çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim), Ankara: TTK Yayınları, 1988.

Bahâeddîn b. Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye fi'l-Mehâsini'l-Yüsuftiyye ev Sîretu Salâhuddîn*, (nrş. Cemaleddîn eş-Şeyyâl,) Kahire: 1994.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, I*, Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1998.

Beysanoğlu, Şevket, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul: Şehir Matbaası, 1962.

Bezer, Gülay Ögün, *Begteginliler, Erbil'de Bir Türk Beyliği (526-630 / 1132-1233)*, İstanbul: Türkgev, 2000.

Bulduk, Abdulgani, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, (Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Öztürk / İbrahim Yılmazçelik), Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004.

Butler, Alban, *The Lives of the Fathers, Martyrs, and Other Principal Saints*, Dublin: 1845.

Catholic Encyclopedia (1913)/Martyropolis, [http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Mar-tyropolis](http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Mar-tyropolis), Erişim Tarihi: 24.10.2011, 11.00.

Çevik, Adnan, XI-XIII. *Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2002.

Dalkılıç, Neslihan-F. Meral Halifeoğlu, "Diyarbakır Merkez ve İlçelerinde Yer Alan Tarihi Köprüler," *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildirileri*, (25-27 Mayıs 2009), Editörler: Yener Öztürk / Kenan Haspolat, Ankara: 2010, s. 373-374.

Darkot, Besim, "Meyyâfârikîn," *İslam Ansiklopedisi*, C. 8, Eskişehir: MEB Yayınevi, 1997, ss. 601-605.

Ebû'l-Fidâ, İmâdeddîn İsmail b. Muhammed b. Ömer, *Târîhu Ebî'l-Fidâ el-Müsemmâ el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, C. 2, (Tahkik: Mahmud Deyyûb), Beyrut: 1997.

el-Hamevî, Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. 5, Beyrut 1977.

el-Hamevî, El-Abdu'l-Memlûk Ebî el-Fedâil Muhammed b. Ali, *et-Târîh el-Mansûrî, Telhîs el-Keşfu'l-Beyân Fî Havâdis ez-Zaman*, (nşr. Butrus Garyazniyeviç), Moskova: 1963.

el-Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, (nşr. Ferdinand Wüstenfeld), Göttingen 1848.

el-Makrizî, Takiyyeddîn Ebî'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Abdi'l-kâdir el-Ubeydî, *es-Sülûk li Ma'rifeti Düvelü'l-Mülûk*, C. 1, (tahk. Muhammed Abdü'l-kâdir Atâ), Beyrut: 1997.

Grousset, René, *Ermenilerin Tarihi*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006.

Gök, Halil İbrahim, "Artuklular-Musul Atabeyliği İlişkileri," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, C. 1, Ed. İbrahim Özçoşar, Mardin: 2008, ss. 161-210.

Gümüş, Ercan, "İbnü'l-Ezrak ve Eseri 'Meyyâfârikîn ve Âmîd Tarihi' Üzerine Türkiye'de Yapılan Çalışmalar Işığında Bir Değerlendirme," *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, VII, (Nisan 2012), ss. 3-13.

Hillenbrand, Carole, "The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century," *Studia Islamica*, No. 54 (1981), ss. 129-153.

Hillenbrand, Carole, "Some Medieval Islamic Approaches to Source Material: The Evidence of a 12th Century Chronicle," *Oriens*, C. 27, (1981), ss. 197-225.

Hillenbrand, Carole, "Mayyâfârikîn," *The Encyclopedia of Islam*, C. 6, Leiden: E. J. Brill, 1991, ss. 930-932.

Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.

İbn Hallikân, Ebû Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, C. 5, (Yayına Hazırlayan: İhsân Abbâs), Beyrut: 1994.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, (tahk. Cûde Muhammed Cûde), Kahire: 2006.

İbn Şeddâd, *El-A'lâku'l-Hatîra*, III/I, (nrş. Yahya Abbâre), (Dimaşk 1968).

İbn Tağrıberdî el-Atâbekî, Ebî'l-Mehâsin Yûsuf, *en-Nücûmu'z-Zâhira fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhira*, C. 5, (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn), Beyrut:1992.

İbn el-Adim, "Artukluların Haleb'deki Hakimiyeti," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII/2, (2008), ss. 227-260.

İbnu'l-Adîm el-Halebî el-Hanefî, El-Mevlâ es-Sâhib Kemâleddîn Ebî'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetullâh, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, (nşr. Halil el-Mansûr), Beyrut: 1996.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, İslâm Tarihi*, C. 10, 11, (çev. Abdülkerim Özeydin), İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.

İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, British Museum, Or. 5803.

İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, (Araştırma, inceleme ve notlarla çeviren: Ahmet Savran), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 1992.

Küçükaşçı, Mustafa S., "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve 'Sâife' Seferleri," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2, (2000,) ss. 9-30.

İbnu'l-Verdî, Zeynuddîn Ömer b. Muzaffer eş-Şehîr, *Târîhu İbnu'l-Verdî*, C. 2, Beyrut: 1996.

Kâtip Ferdî, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, (nşr. Ali Emirî, haz. Y. Metin Yardımcı, ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), İstanbul:2006.

Keskinbora, Kadırcan, "Artuklularda Bilim ve Sağlık," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, C. 1, Ed. İbrahim Özcoşar, Mardin: 2008, ss. 491-514.

Köprülü, M. Fuad, "Artuk Oğulları," *İslam Ansiklopedisi*, C. 1, Eskişehir: MEB Yayınları, 1997, ss. 617-625.

Marcus, Ralph, "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat," *The Harvard Theological Review*, C. 25, No. 1 (Ocak 1932), ss. 47-71.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Merçil, Erdoğan, "Sultan Salâhaddîn Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri," *Eyyubiler, Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat*, Editör: Önder Kaya, İstanbul: Küre Yayınları, 2012.

Minorsky, V., "Meyyâfârikîn," *İslam Ansiklopedisi*, C. 8, Eskişehir: MEB Yayınevi, 1997, ss. 196-201.

Minorsky, V., "Mayyâfârikîn," *The Encyclopedia of Islam*, C. 6, Leiden: E. J. Brill, 1991, ss. 928-929.

Mitchell, Stephen, *A History of the Later Roman Empire, A.D. 284-651*, Blackwell Publishing, 2007.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, (Selçuklular Tarihi) C. 2*, (yay. Ali Öngül), İzmir: Akademi Kitabevi, 2000.

Procopius, *Of the Buildings of Justinian*, İngilizceye çeviren: Aubrey Stewart, Londra: 2005.

Redgate, A. E., *The People of Europe, The Armenians*, Blackwell Publishing, 2000.

Robinson, Chase F., "İbn al-Azraq, His 'Ta'rîkh Mayyâfâriqîn,' and Early Islam," *Journal of the Royal Asiatic Society, Third Series*, C. 6, No. 1, (Nisan 1996), ss. 7-27.

Savcı, Süleyman, *Silvan Tarihi (Mafarkın Âbide ve Kitabeleri)*, Diyarbakır: Diyarbakı Matbaası, 1956.

Savran, Ahmet, "Meyyâfârikîn," *İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara: DİB Yayınları, 2005, ss. 511-512.

- Sevim, Ali, "Artuk Oğlu İlgâzi," *Makaleler*, C. 1, (Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek), Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, ss. 187-241.
- Sevim, Ali, "Temürtaş'ın Halep Hâkimiyeti," *Makaleler*, C. 1, (Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek), Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, ss. 327-342.
- Sevim, Ali, "İbnü'l-Adîm'in 'Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler," *Makaleler*, C. 2, (Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek), Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, ss. 607-776.
- Sevim, Ali, "İlgâzi Necmeddin," *Makaleler*, C. 3, (Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek), Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, ss. 91-98.
- Sevim, Ali, "Timurtaş," *Makaleler*, C. 3, (Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek), Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, ss. 147-152.
- Sevim, Ali, "Tarihi Meyyâfârikin ve Âmid'in Mervanlılar Bölümü'nün Yayını Münasebetiyle," *Makaleler*, C. 3, (Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek), Ankara: Berikan Yayınevi, 2005, ss. 172-196.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, TTK Yayınevi, 1998.
- Süryani Mihail, *Süryani Mihail Vekayinâmesi*, C. 2, Ankara: TTK Kütüphanesi, 1944.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul : İSAR, 1998.
- Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti (Hicrî 569-589 / Milâdî 1174-1193)*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983.
- Şimşek, Mehmet, "Diyarbakır'da Gömülü Süryani Azizler," *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, (25-27 Mayıs 2009, Diyarbakır) Ed. Yener Öztürk / Kenan Haspolat, Ankara: 2010.
- Taylor, J. G., "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood," *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 35, (1865), ss. 21-58.
- Tufantoz, Abdurrahim, *Ortaçağ'da Diyarbakır, Mervanoğulları / 990-1085*, Ankara: Aça Yayınları, 2005.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004.
- Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar, Türkiye'nin Tarihsel Coğrafyası ve Tarihsel Adları Üzerine Alfabetik Düzendeki Bir İnceleme*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1993.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer / Halil Yınanç), Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Väth, Gerhard, "Artuklu Beyliği'nin Yönetimi," çev. Mehmet Ersan, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 3, (İzmir: 1999,) ss. 233-260.
- Yalçın, Asnu-Bilban, "VI. Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırları ve Âmida (Diyarbakır) Kenti," *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, (20-22 Mayıs 2004, Diyarbakır) Ed. Kenan Ziya Taş / Ahmet Kankal, Diyarbakır: 2004, ss. 225-235.
- Yınanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi I, Selçuklular Devri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944.

Yinanç, Mükrimin Halil, “Diyarbakir,” *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, Eskişehir: MEB Yaymevi, 1997, ss. 605-626.